

Вадим Ігорович МЕНЖУЛІН,
доцент, докторант кафедри філософії та релігієзнавства
Національного університету “Києво-Могилянська академія”,
кандидат філософських наук (Київ)

FREUD В УКРАЇНІ: ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ У СВІТЛІ БІОГРАФІЇ

Автор намагається знайти найбільш коректну українську транслітерацію прізвища засновника психоаналізу, виходячи як із мовних норм, так і з біографічних даних.

Ключові слова: Зігмунд Фрейд, Україна, біографістика, психоаналіз, мовна норма.

The author researches the most correct Ukrainian transliteration of the surname of the founder of psychoanalysis basing on language norms as well as on biographic data.

Key words: Sigmund Freud, Ukraine, biographistics, psychoanalysis, language norm.

Автором сделана попытка найти наиболее корректную украинскую транслитерацию фамилии основателя психоанализа, исходя как из языковых норм, так и из биографических данных.

Ключевые слова: Зигмунд Фрейд, Украина, биографистика, психоанализ, языковая норма.

Серед численних проблем, що стоять перед сучасними вітчизняними інтелектуалами, не останнє місце посідають ускладнення, пов’язані з введенням точної української транслітерації імен і прізвищ видатних іноземців. Одним із таких каменів спотикання, на мою думку, є написання прізвища засновника психоаналізу. Так, у нещодавно виданому “Філософському енциклопедичному словнику” визнаються можливими два варіанти українського написання — *Фройд* та *Фрейд* [19, с. 691]. В іншому енциклопедичному виданні новітніх часів прізвище геніального мислителя транслітерується лише як *Фройд* [18, с. 1441], але назва заснованої ним течії передається як *фрейдизм* [18, с. 1440]. У капітальній праці видатного українського історика психології В. А. Роменця окремих розділ присвячено спадщині З. Фрейда [17], однак, скажімо, перекладач виданого того самого року українського варіанту “Вступу до психоаналізу” приписав авторство цієї праці З. Фройду [20].

Отже, остаточної визначеності немає, але певна тенденція все таки простежується. З кожним роком усе більше вітчизняних гуманітаріїв схиля-

---

ються до думки, що транслітерація “Фрейд” є слідуванням “чужому” (радянсько-російському) зразкові. Це припущення доповнюється дуже солідним лінгвістичним зауваженням, згідно якого український варіант цього прізвища має орієнтуватися не на російський переклад, а на звучання мовою оригіналу. Останньою в даному разі визнається *німецька*, якою, як слушно зазначають її знавці, прізвище засновника психоаналізу звучить, звучало й буде звучати *Фройд*. Таким чином, лінгвістичні аргументи, як це нерідко буває, виявляються щільно пов’язаними з геополітичними. *Фрейд* асоціюється із темним радянським минулим, натомість *Фройд* — із світлим європейським майбутнім. Відтак, за таких умов писати й говорити про *Фрейда* стає все більш немодно. Його явно затьмарює більш “модерновий” *Фройд*. Не виключено, однак, що від такої моди сам безстрашний піонер несвідомого, перефразуючи назву одного зараз дуже модного українського роману [14], міг би й заплакати. Чому саме, — спробую пояснити нижче.

На мою думку, уявлення, згідно з яким російськомовна традиція психоаналізу (та відповідна транслітерація прізвища його засновника) — радикально чужа для України, є дещо короткозорим. Визначаючи російськомовний психоаналіз за суто “іноземний”, ми тим самим суттєво збіднюємо власне культурне минуле. Річ у тім, що історія *психоаналізу в Україні* абсолютно немислима без врахування досвіду видатних російськомовних психоаналітиків¹. Більше того, коли б хтось справді хотів просто скопіювати російськомовний варіант, то “точним” українським варіантом для нього було б зовсім не “Фрейд”, а “Фрейд”. Українське написання (*Фрейд*) лише візуально здається ідентичним російському (*Фрейд*). Читаються ці два варіанти по-різному — *Фрейд* та *Фрейд* відповідно. Однак справа далеко не лише в цьому. Якщо суперечка зводиться виключно до вибору між: 1) продовженням традиції українських психоаналітиків, які писали російською,

---

¹ Усього лише за декілька років після народження психоаналізу (традиційно цей факт пов’язують із публікацією фундаментальної праці Freud’a “Тлумачення сновидінь”, що відбулася у Відні у 1900 р.) в Одесі з’явився центр розвитку цього новаторського напрямку в психології та медицині. Загалом на території України в перші декади ХХ ст. з’явилася ціла низка талановитих і високопрофесійних психоаналітиків. З деякими з них батько психоаналізу контактував особисто та навіть пов’язував із їхньою діяльністю майбутнє свого вчення. Так, 1911 р. одеський психоаналітик Леонід Дрознес привіз на лікування до Відня 24-річного випускника Одеського університету Сергія Панкеева. Цей чоловік — під іменем “Людина-вовк” — став одним із найвідоміших пацієнтів Freud’a. Саме на цей випадок Фрейд і його послідовники посилалися та продовжують посилатися як на класичний приклад ефективності їхнього методу психотерапії. Багато інформації щодо раннього українського психоаналізу (як російськомовного, так й україномовного) можна знайти в збірці “История психоанализа в Украине” [13].

або 2) слідуванням власне нормам українського правопису, то на тлі сучасних суспільних процесів (стрімке зростання української національної самосвідомості) варто, зрозуміла річ, зробити вибір на користь другого варіанту.

Так ми й зробимо — тобто, будемо писати та вимовляти прізвище засновника психоаналізу саме так, як вимагають норми української мови.

У випадку із транслітерацією іншомовних імен власних українська мова тяжіє до фонетичного підходу — пишеться таким чином, щоб український варіант звучав якомога ближче до звучання мовою оригіналу². Отже, якщо йдеться про *німецькомовне* прізвище *Freud*³, то українською його справді слід вимовляти та писати як *Фройд*, оскільки німці вимовляють цю комбінацію літер саме так. Та чи є німецька мова в даному випадку *мовою оригіналу*? Чи з неї ми мусимо перекладати це прізвище? Я вважаю, що це зовсім не так беззаперечно, як виглядає з першого погляду. Придивімося уважніше до окремих біографічних деталей.

Батьки хлопчика на ім'я Сигизмунд Шломо Freud, який з'явився на світ 6 травня 1856 р. у місті Фрайберг (нині — Пршибор, Чехія), були родом із Галичини. Батько — Якоб Freud — народився 1815 р. у місті Тисмениця Івано-Франківської області та провів там перші 25 років свого життя. Тисмениця у ті часи була багатоетнічним містом, де мешкали поляки, євреї та українці. У Тисмениці Якоб Freud уперше одружився і саме там дав життя двом старшим братам майбутнього засновника психоаналізу — Еммануелю та Філіпу. Однак, українське коріння цієї родини простягається значно глибше. Виявляється, що протягом багатьох поколінь Freud'и мешкали в місті Бучач на Тернопільщині. А до Тисмениці дідусь майбутнього віденського генія Соломон Freud переїхав заради продовження освіти. На відміну від свого сина, Соломон Freud залишився у Тисмениці назавжди.

Амалія (Малка) Натансон (1835–1930) — матір видатного психолога — також родом із України. Багато біографів її сина вживають стосовно неї вираз “гарненька галичанка”, адже Амалія народилася у місті Броди на Львівщині. До речі, за припущеннями українських істориків психоаналізу,

---

² Це положення само по собі є досить спірним. Так, як зазначив у бесіді з автором даної статті відомий український логік, доктор філософських наук Я. Шрамко, якщо слідувати фонетичній моделі до кінця, назви таких американських міст, як, скажімо, Чикаго та Нью-Йорк, доведеться транслітерувати як Шикаго та Ну-Йорк відповідно. Детальне вивчення цього питання виходить за межі нашої компетенції. Фонетичну модель транслітерації іноземних імен власних ми розглядаємо у даній статті як таку, що є домінуючою в колах сучасних українських перекладачів іноземної філософської та гуманітарної літератури.

³ Саме так пишеться прізвище засновника психоаналізу німецькою.

в Львівській області й досі можуть проживати родичі Амалії Натансон. А сама вона перед тим, як переїхати до Відня, жила в Одесі. Більше того, до столиці Австро-Угорщини Натансони перебралися не у повному складі: в Одесі залишилися два брати Амалії й, можливо, їхні нащадки проживають там і досі. Коли Freud'у було 27 років, його батько здійснив спробу заснувати в Одесі власний бізнес. Пізніше, коли Freud уже став відомим лікарем, він продовжував підтримував контакти з численними родичами, що залишилися в різних кутках нинішньої України (не тільки на Одещині та Галичині, а й на Житомирщині)⁴.

Отже, чому, перекладаючи прізвище *єврея*, який сам народився на території теперішньої *Чехії*, а його батьки — на території теперішньої *України*, ми маємо слідувати німецькому зразкові? Адже йдеться про сім'ю, рідною для якої була зовсім не німецька, а мова *ідиш*. Мати творця психоаналізу розмовляла цією мовою все своє життя, зокрема всі ті сімдесят чотири роки, впродовж яких поряд із нею зростав, дорослішав і старів її геніальний син. Слід наголосити, що йдеться зовсім не про “діалект” німецької, як іноді кажуть деякі германофіли, а про одну з рівноправних германських мов, досить давню та розвинену. За нормами цієї мови дане прізвище має вимовлятися саме як *Фрейд*, а не *Фройд*⁵.

Основний контраргумент, який висувають у зв'язку з вищесказаним захисники транслітерації “Фройд”⁶, можна сформулювати наступним чином: Добре, на приватному рівні йдеться про вихідця з ідишмовного середовища. Та до світової науки він увійшов не стільки як хлопчик із єврейської родини, а насамперед як автор численних праць, доповідей, листів, що були написані німецькою мовою. Його приватне життя

---

⁴ Див.: [22, с. 270]

⁵ З виданого Оксфордським університетом словника, в якому пояснюється етимологія деяких поширених у США прізвищ, дізнаємося, що носіями прізвища Freud можуть бути як німці, так і євреї. У німців воно походить від слова *Freud(e)*. В цьому випадку прізвище насправді має вимовлятися як *Фройд*. Однак у євреїв (ашкеназів) це прізвище походить не від *Freud(e)*, а від ідишмовного імені Freyde. Тому єврейське прізвище власне єврейською мовою (ідиш) має вимовлятися як *Фрейд*! (Див.: <http://www.answers.com/topic/freud-2>)

⁶ Скажімо, мій колега та приятель, автор майстерних українських перекладів цілої низки класичних філософських праць, доцент кафедри філософії Національного університету ім. Т. Г. Шевченка Вахтанг Кебуладзе. Значною мірою дана стаття є результатом моїх тривалих дискусій із вельмишановним паном Вахтангом. Безпосереднім поштовхом до її написання стало обговорення української транслітерації прізвища батька психоаналізу на семінарі з психоаналітичної термінології, що відбувся у межах проекту “Лабораторія наукового перекладу” у Міжнародному фонді “Відродження” 19 травня 2007 р. Модератором семінару був В. Кебуладзе, доповідачем — автор даної статті, експертами — Валерія Андрієвська (науковий співробітник Інституту психології АПН України), Ольга Кочерга (член Фахової термінологічної комісії Інституту стандартизації та сертифікації при Держстандарті України), Світлана Уварова (директор Інституту глибинної психології, Київ).

може бути цікавим хіба що для родичів, тоді як науковці мають зосередитися на тому, що він робив саме як науковець. Отже, його прізвище має читатися за стандартами мови, користуючись якою він набув все-світньої слави саме як науковець.

Частково це заперечення має рацію. Справді, наш герой навчався своїй професії та будував власну офіційну кар'єру, спілкувався із колегами-співвітчизниками й писав свої численні твори німецькою мовою. Та чи обмежується ідентичність людини її професійною діяльністю? Якщо так, тоді, зрозуміло, у випадку із прізвищем засновника психоаналізу варто зробити вибір на користь суто німецького прочитання — *Фройд*. Цінність цього умовиводу дещо послаблює той факт, що в країні, в якій він робив власну професійну кар'єру (Австро-Угорщина, згодом — Австрія), поряд із літературною німецькою досить популярним є її місцевий діалект, за яким його прізвище, знову-таки, звучить ближче до *Фрейд*, ніж до *Фройд*.

Але “австрійський діалект” — далеко не останній аргумент проти варіанту “Фройд”. Ще раз: чому розмірковуючи стосовно такого важливого параметру ідентичності особистості, як її прізвище, ми мусимо брати до уваги виключно її професійну діяльність, ігноруючи її сімейну традицію, тобто історію власне її *фамілії*? Адже своє прізвище засновник психоаналізу отримав зовсім не разом із дипломом про закінчення Віденського університету та навіть не від своїх німецькомовних колег і читачів. Прізвище він отримав від батька, дідуся, прадідуся та решти пращурів, які впродовж багатьох поколінь говорили мовою ідиш. Так, впродовж майже всього свого життя (особливо — у своїй професійній діяльності) їхній геніальний нащадок користувався здебільшого мовою титульної народності тієї імперії, підданам якої йому судилося бути. Однак, якщо визнати мову такого типу (тобто мову титульної народності імперії) за визначальну при транслітерації прізвищ усіх підданих цієї імперії, тоді, скажімо, прізвище людини, іменем котрої названо головний Національний університет України, доведеться писати не Шевченко, а Шевчєнко. Річ у тім, що саме так прізвище геніального Кобзаря читається титульною мовою імперії, підданам якої він був. Саме російською мовою Тарас Григорович написав значну кількість своїх прозаїчних творів, та на цій підставі нікому з тих, що пишуть українською, навіть в голову не приходять називати його Тарасом Шевчєнко. Всім зрозуміло, наскільки образливо буде звучати “суто російське” прочитання прізвища пророка української незалежності.

Що ж стосується засновника психоаналізу, тут чомусь спрацьовує абсолютно інша логіка. Його у нас традиційно ідентифікують насамперед як

австрійця⁷, після чого майже автоматично зараховуючи до представників німецькомовної культури. Тим самим свідомо або мимоволі відтворюється сумна імперська логіка — ігнорувати, репресувати чи навіть винищувати культурні відмінності представників національних меншин.

Є серйозні підстави вважати, що однією з найсильніших культурно-психологічних травм, що їх зазнав майбутній засновник психоаналізу ще у дитинстві, була саме необхідність відмовитися від мови батьків (ідиш) на користь мови імперії (німецької). Суто імперське визнання ідиш нижчою у порівнянні з німецькою призвело до того, що майбутній видатний психолог із раннього віку змушений був приховувати свою у ній обізнаність. У зрілі роки він неодноразово публічно заявляв, що абсолютно не знає ідиш, тоді як у приватних листах до одноплемінників час від часу вживав слова з мови свого дитинства [12, с. 69]. Аналізу того, як ця фундаментальна репресія позначилася на всьому житті батька психоаналізу, присвячено спеціальне дослідження [5; 11].

Аналогічної репресії зазнала і його глибока обізнаність у єврейській духовній традиції. Глибину юнацької травми та масштаби її маскуваня у зрілому віці дають змогу оцінити дослідження рукописних матеріалів, що зберігаються в архівах бібліотеки Конгресу США. Автор одного з таких досліджень (Б. Гуднік) зміг документально довести те, що засновник психоаналізу у своїх публічних виступах рішуче заперечував, а саме, — той факт, що у дитячі та юнацькі роки він систематично навчався юдаїці (як у школі, так і вдома). На думку Гудніка, в атмосфері антисемітизму, що панував у Австрії за часів формування психоаналізу, тільки приховування своєї специфічної єврейської освіченості могло дати змогу авторові цього вчення презентувати себе як “чистого вченого” [4]. Якщо б засновник психоаналізу спромігся *повністю* витіснити у несвідоме ці небажані, але дуже вагомні елементи власної біографії, тим самим йому вдалося б спростувати одне з фундаментальних положень власного вчення. Та цього не трапилося. Останні роки життя наш герой майже повністю присвятив зовсім не розробці космополітичної науки або прославленню німецької культури, а вивченню витоків *єврейської ідентичності*. Символом цього фундамен-

---

⁷ Так, у згадуваній вище статті у “Філософському енциклопедичному словнику” про засновника психоаналізу говориться як про *австрійського* психіатра, психолога та філософа, натомість про його єврейство не згадується жодного слова [19, с. 691]. Мусимо визнати, що традицію розглядати нашого героя насамперед як австрійця, відводячи його єврейство на другий план, суто українською не назвеш. Аналогічна настанова була поширена й на Заході – приблизно з 1920-х по 1950-ті рр. Усвідомлення того, що у формуванні цієї унікальної постаті величезну роль відігравали різноманітні єврейські компоненти, стало поширюватися лише із середини ХХ ст. (див.: [8]).

тального повороту стала його остання велика праця — “Мойсей та монотеїзм” (1939)⁸.

Наведені факти — зовсім не якісь дрібні індивідуально-біографічні деталі. По-перше, у гуманітаристиці, на відміну від точних наук, індивідуальне (ідеографічне) відіграє принаймні не меншу роль, ніж універсальне (нотетичне). По-друге, слід мати на увазі, що в даному конкретному (я б навіть сказав — унікальному!) випадку йдеться зовсім не про якусь нікому не відому людину, яка наприкінці життя в особистому порядку зацікавилася історією народу, до якого належали її предки. Навпаки, йдеться про одного з найвидатніших синів цього народу. І це ще не все. У нашому випадку йдеться також про величезну катастрофу в історії цього народу — катастрофу, однією з жертв якої стала людина, прізвище якої українською мовою має писатися та читатися як *Фрейд*.

Саме так — Фрейд. Це стає абсолютно зрозумілим, як тільки, на додаток до вже сказаного, ми пригадаємо той сумний історичний факт, що цьому німецькомовному вченому єврейського походження довелося стати безпосереднім свідком початку Голокосту. Про те, наскільки тяжко далися Фрейдіві місяці, проведені ним у нацифікованому Відні (після горезвісного “приєднання” Австрії до нацистської Німеччини 1938 р.), відомо з багатьох джерел⁹. Багато написано також і про нацистську політику щодо психоаналізу як такого, тобто про те, як гітлерівці “зачищали” “арійську психотерапію” від “шкідливого єврейського елементу”. Так, нещодавно вийшла книжка із дуже виразною назвою — “Смерть “єврейської науки”. Психоаналіз у Третньому Райху” [3]. У травні 1933 р. студенти та професори берлінського університету імені Фрідріха Вільгельма (з 1945 р. перейменованого у Гумбольдтівський університет), співаючи патріотичні пісні у супроводі духових оркестрів штурмових загонів НСДАП, урочисто спалили на площі перед університетом двадцять тисяч книжок, серед яких, зрозуміло, були й праці засновника “єврейської науки” [3, с. 85]. Самого Фрейда, якби він залишився на німецькомовній “батьківщині”, очікувала аналогічна доля, однак всесвітня слава та впливові шанувальники врятували його від цього. Фрейду вдалося емігрувати та померти на свободі — в Британії. Проте чотирьом його сестрам судилося інше: вони потрапили до нацистських концтаборів і були знищені. “Фрейду пощастило, що він помер, не

---

⁸ Про величезне значення цього факту в контексті з’ясування справжньої національно-культурної ідентичності засновника психоаналізу говорять автори багатьох досліджень. Думка про те, що написання “Мойсея” символізувало вистраждане повернення його автора до своїх найглибших корінь, є центральною, наприклад, у наступній праці: [9].

⁹ Так, цій темі присвячено спеціальну главу в біографії Фрейда, що її написав його особистий лікар Макс Шур [21, с. 493–501].

дізнавшись про те, яким буде кінець його сестер, — пише його біограф. — Адольфіна померла від голоду в концтаборі у Терезенштадті (Theresienstadt), тоді як інші три сестри [Роза, Пауліна та Марія] були вбиті — ймовірно, в концтаборі Аушвіц — 1942 року” [2, с. 649].

Та у Фрейда й без того було досить розуму та досвіду, щоб задовго до цих жахливих подій відчути себе дуже далеким від мейнстріму країни, в якій він жив. У цьому контексті стає цілком зрозумілим, чому, говорячи в останні роки життя про власну ідентичність, Фрейд згадав багато її складових, але стосовно німецької мови промовчав: “Я ніколи не збирався бути кимось іншим, ніж тим, ким я є, тобто євреєм з Моравії, чий батьки прийшли з австрійської Галичини” [2, с. 597]. Як переконливо показує один із сучасних дослідників рукописної спадщини засновника психоаналізу, Фрейд почав активно дистанціюватися від німецької ідентичності та висловлюватися на користь фундаментальних єврейських цінностей одразу, як тільки з’явилися перші симптоми поширення нацизму. Ще 1923 р. він порадив євреям відвернутися від німців, не мати з ними ніяких справ¹⁰, а дев’ятьма роками пізніше (тобто, за рік до приходу Гітлера до влади у Німеччині) висловив цю думку ще радикальніше: “Нехай залишиться на самоті цей покинутий Богом народ”¹¹. У даному контексті цілком логічним і дуже красномовним слід визнати той факт, що 1930 р. Фрейд увійшов до складу президії Інституту єврейських досліджень (YIVO, Yidisher Visnshaftlekher Institut), що був створений незадовго до того¹².

Мені здається, що з урахуванням вищесказаного, намагання встановити українськомовну транслітерацію прізвища засновника психоаналізу, засновуючись на тому, як це прізвище пишеться та читається німецькою, виглядає не тільки не дуже теоретично (історично або лінгвістично) об’рунтованим, а й таким, що є недоречним із практичного (етичного) погляду. Взагалі-то, ще з часів Канта відомо, що теоретичний розум мусить

---

¹⁰ А за п’ятнадцять років до того, намагаючись владнати конфлікт між двома своїми послідовниками (євреєм Карлом Абрахамом та німцем Карлом Густавом Юнгом), він діяв абсолютно протилежним чином, а саме — радив Абрахаму не ігнорувати Юнга, а, навпаки, виявляти до нього терплячість: “Будьте толерантним і не забувайте, що вам справді простіше слідувати моїм ідеям, ніж Юнгу, оскільки, по-перше, ви є абсолютно незалежним, а до того ж ви є ближчим до моєї інтелектуальної конституції внаслідок расової спорідненості, тоді як він, будучи християнином і сином пастора, шукає дорогу до мене лише всупереч величезному внутрішньому опорі” [10, с. 38]. До речі, дуже скоро сам Фрейд перестав бути толерантним і припинив стосунки з Юнгом. У свою чергу “син пастора” з часом опинився серед тих небагатьох психоаналітиків, які дали певні підстави для звинувачень у симпатіях до нацистської ідеології (стосовно розриву Фрейда з Юнгом див.: [15; 16, с.65–83]; стосовно звинувачень Юнга в антисемітизмі див., напр.: [7]).

¹² Докладніше про співпрацю Фрейда з цим закладом див.: <http://www.cjh.org/freud/conference.htm>

підкорюватися вимогам розуму практичного та визнавати верховенство етичного виміру.

А що стосується безпосередньо питання “Фройд або Фрейд?”, то тут все ще простіше. Теоретичні доводи на користь Фройда, як виявляється, є досить амбівалентними, натомість етична перевага Фрейда є очевидною.

1. *Chasseguet-Smirgel, J.* A few remarks on Freud’s attitude to the Nazis, “Jo as Jew” [Text] / J. Chasseguet-Smirgel // *Revue internationale d’histoire de la psychanalyse*. – 1988. – № 1. – P. 13–31.
2. *Gay, P.* Freud. A Life for Our Time [Text] / P. Gay. – New York ; London : W.W. Norton & Company, 1988. – XX, 810 p.
3. *Goggin, J. E.* Death of “Jewish Science” [Text] : *Psychoanalysis in the Third Reich* / J. E. Goggin, E. B. Goggin – Western Lafayette, Indiana : Purdue University Press, 2001. – 242 p.
4. *Goodnick, B.* Jacob Freud’s birthday greeting to his son Alexander [Text] / B. Goodnick // *American Journal of Psychoanalysis*. – 1994. – № 54 (4). – P. 372–375.
5. *Kohn, M.* Freud Et Le Yiddish: Le Preanalytique [Text] / M. Kohn. – Paris : Christian Bourgeois Editeur, 1982. – 378 p.
6. *Lurie, Yu.* Jews as a Metaphysical Species [Text] / Yu Lurie // *Philosophy*. – № 64. – P. 323–347.
7. Jung and the shadow of anti-Semitism [Text] / ed. by A. Maidenbaum. – Berwick, ME : Nicolas-Hays ; York Beach, ME, 2002. – 289 p.
8. *Miller, J.* Interpretations of Freud’s Jewishness, 1924–1974 [Text] / J. Miller // *Journal of the History of the behavioral sciences*. – 1981. – № 17 (3). – P. 357–374.
9. *Rice, E.* Freud and Moses [Text] : *The Long Journey Home* / E. Rice. – Albany, NY : The State University of New York Press, 1990. – 266 p.
10. The complete correspondence of Sigmund Freud and Karl Abraham, 1907–1925 [Text] / ed. by Ernst Falzeder. – London ; New York : Karnac, 2002. – XXXV, 626 p.
11. *Yeomans, F.* Review : Kohn M. Freud Et Le Yiddish [Text] : *Le Preanalytique // Psychoanalytic Quarterly*. – 1984. – № 53. – P. 612–614.
12. *Yerushalmi, Y. H.* Freud’s Moses : Judaism terminable and interminable [Text] / Y. H. Yerushalmi. – New Haven : Yale University Press, 1991. – XIX, 159 p.
13. История психоанализа в Украине [Текст] / сост. Л. И. Бондаренко, И. И. Кутько, П. Т. Петрюк. – Х. : Основа, 1996. – 360 с.
14. *Карпа, І. І.* Фройд би плакав [Текст] / І. І. Карпа. — Х. : Фоліо, 2004. – 238 с.
15. *Менжулин, В. І.* Мифологическая революция в психоанализе [Текст] / В. І. Менжулин. – К. : Наук. думка, 1996. – 114 с.
16. *Менжулин, В. І.* Расколдовывая Юнга [Текст] : от апологетики к критике / В. І. Менжулин. – К. : Сфера, 2002. – 207 с.

-
17. *Роменець, В. А.* Історія психології ХХ століття [Текст] : навч. посіб. для студ. вузів, що навч. за спец. “Психологія” / В. А. Роменець, І. П. Манюха. – К. : Либідь, 1998. – 992 с.
  18. УСЕ [Текст] : Універсальний словник-енциклопедія / авт. текстів і пер. Б. Антонюк ; редкол. М. Попович (голова) та ін. – 2 вид., доп. – К. : ПВП “Всеуweitо”, 2001. – VII + 1575 с.
  19. Філософський енциклопедичний словник [Текст] / НАН України ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; редкол. В. І. Шинкарук (голова) та ін. – К. : “Абрис”, 2002. – 742 с.
  20. *Фройд, З.* Вступ до психоаналізу [Текст] : Лекції зі вступу до психоаналізу з новими висновками / З. Фройд ; пер. П. Тарашук. – К. : Основи, 1998. – 709 с.
  21. *Шур, М.* Зигмунд Фрейд [Текст] : життя и смерть / М. Шур ; пер. с англ. Л. А. Игоревського. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2005. – 527 с.
  22. *Эткинд, А.* Эрос невозможного. История психоанализа в России [Текст] / А. Эткинд. – СПб.: Медуза, 1993. – 464 с.